

## VII. Uluslararası Türk Dili Kurultayı 24-28 Eylül 2012

### TÜRKİYE TÜRKESİNDE ÜNLÜ UZUNLUKLARININ KAZILARI

Zafer ÖNLER\*

Türkçede uzun ünlülerin varlığı, günümüz kimi Türk dil ve lehçelerinde de uzun ünlülerin sistematik olarak bulunduğu artık tartışılmayan bir konudur. Oğuz grubu içerisinde Türkmencede uzun ünlüler sistemli bir biçimde bulunmaktadır. Türkiye Türkçesinde, Arap harfli metinlerden gözlenebildiği kadarıyla, XVI. yüzyıldan itibaren uzun ünlüler bir kısalma süreci geçirerek günümüzde belirginliklerini yitirmişlerdir. Ancak Türkiye Türkçesinde ünlü sürelerinin eşitliğinden söz etmek mümkün değildir. Eski uzun ünlülerin görece korunduğu örnekler az değildir. Örneğin *ad*, *öd*, *et-*, *geç*, *dağ*, *yağ*, *var* sözcüklerindeki ünlülerin süreleri ile *bak-*, *at*, *el*, *él* benzeri sözcüklerdeki ünlü süreleri aynı değildir.

Türkiye Türkçesinde son seste *d* ünsüzünün bulunabilmesi, tek heceli sözcüklerde son seste *p*, *ç*, *t*, *k* ünsüzlerinin ötümlüleşmesi doğrudan doğruya bu ünsüzlerden önceki ünlünün görece uzun olmasıyla ilgilidir. Bunun yanı sıra Eski Türkçede ön seste *t*, *k* ünsüzlerinin Oğuz grubunda *d* ve *g* seslerine dönüşmesi, bazı başka fonetik etkenlerin yanı sıra uzun ünlülerle de ilgilidir.

Türkçede asli ünlü uzunlukları üzerine yapılan çalışmalar oldukça eskiye uzanır. Konu ile ilgili ilk kapsamlı çalışma Ligeti tarafından 1937 yılında yayımlanmıştır (Ligeti, 1942).

Talat Tekin, uzun ünlüler konusunda ileri sürülen görüşleri, varılan sonuçları özetleyerek, konuyu kapsamlı bir biçimde incelemiştir (Tekin, 1975).

Son yıllarda Türkiye’de ünlü uzunlukları ve bunların çeşitli fonetik olaylara etkilerini konu edinen çalışmalar yoğunlaşmıştır. Cahit Başdaş (Başdaş, 2007), Erdoğan Boz (Boz, 2002), Suzan Tokatlı (Tokatlı, 2003) ve Süleyman Kaan Yalçın’ın (Yalçın, 2007) çalışmalarında uzun ünlülerin başta

---

\* (Prof. Dr.) Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi; Fen-Edebiyat Fakültesi.

Türkiye Türkçesi olmak üzere Oğuz grubu dil ve lehçelerinde fonetiğe olan etkileri üzerinde de durulmuştur.

Bu bildiride uzun ünlülerin Türkiye Türkçesinde ünsüz ötümlüleşmelerine etkisi üzerinde durulacaktır.

Türkiye Türkçesinin fonetiğinde uzun ünlülerin etkileri şu başlıklar altında toplanabilir:

- 1- Son seste *c, d, g (k)* ünsüzlerinin bulunabilmesi.
- 2- Tek heceli sözcüklerde son seste *ç, k, t* ünsüzlerinin ötümlüleşmesi.
- 3- Eski Türkçede ön seste bulunan *k, t* ötümsüzlerinin ötümlüleşmelerine etkisi.

#### 1- Son Ses *b,c,d, g (k)* Ünsüzleri

Türkiye Türkçesinde son ses *b, c, d, g (k)* sesleri ancak uzun ünlüden sonra yer alabilmektedir. Günümüzde *d* sesi ile az sayıda örnek bulunmaktadır: *ad, öd, od*. Son seste *c* için yalnızca *sac* sözcüğü bulunmaktadır.

Buna karşılık *k* sesi taşıyan örnekler oldukça fazladır: *ak, bak, bu~~k~~, çi~~k~~, da~~k~~, sa~~k~~, ya~~k~~*, vb.

*b, c, d, g* benzeri ünsüzlerin tek heceli sözcüklerde son seste yer alabilmeleri, ancak bunların uzun olarak söylenmesiyle mümkündür. Ünlünün kısa telaffuzu son seste bulunan *c, d, g* ünsüzlerini kendi ötümsüz karşılıklarına dönüştürür: *at, ot, öt* gibi. Bu değişim doğrudan doğruya ses fizyolojisiyle ilgilidir. Tek heceli sözcükte soluk baskısı ancak ötümsüz ünsüzle sonlanır. Uzun ünlülü sözcükte soluk baskısını uzun ünlü üzerinde tutar ve böylelikle son seste *b,c, d, g* ötümlüleri telaffuz edilebilir. Bir başka deyişle *ad, öd, sac* gibi sözcükler ancak ünlüyü uzun telaffuz etmekle mümkündür; ünlü kısa telaffuz edilince, *at, öt, saç* biçimlerine girerler.

Türkçede tek heceli sözcüklerin son sesinde ötümlü ünsüzlerin yer aldığı verilerin büyük çoğunluğu asli uzun ünlü bulunduran sözcüklerdir: *ak, al, av*,

ay, az, bay, bel, bir, bu~~k~~, buz, ça~~k~~, da~~k~~, dal, dam, dar, diz, don, dön-, er, er-, ev, göl, göz, güz, iz, kan, kar, var, yaz, yol vb. (Tekin 1975: 82-108).

Anadolu metinleri bu açıdan incelendiğinde, XIV. yüzyıldan bu yana uzun ünlülerin bir kısalma süreci geçirdikleri anlaşılmaktadır. Metinlerde çeşitli ünsüzlerin yazımı kesin bir kural sunmamakla birlikte uzun ünlülerin kısaltmaya uğradıkları konusunda fikir verici veriler sunmaktadır. Arap alfabesinde bulunmayıp Farslar tarafından eklenen p (پ), ç (چ) harflerinin kullanımı her zaman kurallı değildir -aynı sözcüğün aynı yazmada kimi zaman ç kimi zamansa c ile yazıldığı gibi- ancak günümüzde aç, a~~k~~aç benzeri ötümsüz ünsüzle biten örnekler genellikle c (ج) harfi ile yazılmışlardır. Aynı biçimde süt, but gibi sözcüklerde de sūd, bud biçiminde d (د) harfinin kullanılması gibi. Dolayısıyla, metinlerin yazıldığı tarihlerde ötümlü ünsüzü gösteren harflerle yazılmış olması, bu sözcüklerin uzun ünlü ile söylendiğinin göstergesidir. Günümüzde ünlüleri kısalıp süt, but, aç biçiminde söylenen bu sözcüklere ünlü ile başlayan bir morfem getirildiğinde sūd-ü, bud-u, ac-a biçiminde hepsi de ötümlüleşmektedir. Nitekim, eski yazı metinlerde benzer sözcükler her zaman sūd, bud, ac, tad, yad biçiminde d harfi ile yazılmışlardır ki bu tür yazım, bunların zaman içinde kısaltmaya uğradıklarını açık biçimde ortaya koymaktadır.

Zaman içinde oluşan kısaltmalar bazı yapılara da yansımıştır. Örneğin asli uzun ünlü taşıyan a:k sözcüğünden a~~k~~+ar- biçiminde türetilen fiilde ötümlüleşme olurken, günümüzdeki ak+~~ğ~~ ak+a gibi örneklerde, kısaltmadan dolayı ötümlüleşme görülmemektedir. Buna süt sözcüğü de örnek verilebilir. Eski metinlerde sürekli d harfi ile yazılan ve sūd+ün, sūd+e, südi biçiminde ötümlüleşen son ses günümüzde ünlünün kısaltmasından dolayı süt+ün, süt+e süt+ü biçimiyle ötümlüleşme meydana gelmemektedir.

Türkiye Türkçesindeki bu kısalma eğilimi yabancı kökenli sözcüklerde de kendini göstermektedir: kita:b, hita:b, ila:c, ta:c, do:la:b benzeri sözcükler ünlüleri kısaltarak kitap, hitap, ilaç, tac, dolap biçimine dönüşmüşlerdir. Yabancı kökenli bu verilere de Türkçe asli uzunluk taşıyan örnekler gibi, ünlü ile başlayan bir morfem eklendiğinde ötümlü asıllarına dönüşmektedirler.

## 2- Son Seste p, ç, k, t Ünsüzlerinin Ötümlüleşmesi:

Asli uzun ünlü taşıyan tek heceli sözcüklerde son seste bulunan *p, t, k* ve *ç* ünsüzleri, ünlü ile başlayan bir ek aldıklarında, ötümlü karşılıkları olan ünsüzlere dönüşmektedirler. Bu kural, 1902 yılında Vilh. Grönbeck tarafından yapılan doktora çalışmasında ortaya konmuştur. Talat Tekin, Grönbeck'in bu belirlemesini "Osmanlıcadaki *p, ç, t, k* ünsüzleri kök hecede kısa bir ünlüden sonra ötümsüzlüklerini korudukları halde, Yakutçadaki karşılıkları uzun veya ikiz ünlülü olan kelimelerde ötümlüleşerek sırasıyla *b, d, g (ğ)* ve *c*'ye değişirler" biçiminde ifade etmektedir (Tekin 1975: 10).

Tek heceli sözcüklerde *ç, k, t* seslerinden ötümlüleşmeye uğrayan örneklerin tümü asli uzunluk taşıyan sözcüklerdir. Asli uzunluk taşıyan ancak Türkiye Türkçesinde ünlüsü kısalan sözcüklere şu örnekler verilebilir:

a:ç → ac+ık-; bu:t → but, bud+u; çok → çoğ+u, çoğ+al-; é:t- → ed-iş, ed-er; gé:ç → gec+ık-; gü:ç → güc+e, güc+en-; gi:t- → gid-iş, gid-er; öç → öc+ü; ta:t- → tad+ı; tü:p > dip → dib+i; u:ç- → uc+u; yé:t- → yed-ek; yu:t- → yud-um.

Buna karşılık kısa ünlü taşıyanlarda ötümlüleşme görülmemektedir:

aç-ık, bat-, bat-ış, seç-im, geç-, geç-iş, göç-, göç-üş, iç+i vb.

Sonu çift ünsüzle biten sözcüklerde de ötümlüleşme gene uzun ünlü taşıyanlarda görülmektedir:

tö:rt, → dört, → dörd+ü, dörd-üncü; a:nt → ant → and+ı; art → ard+ı; kurt → kurd+a; yurt → yurd+u gibi.

Çift ünsüzle biten ve kısa ünlüden dolayı ötümlüleşmeyen sözcüklere de şu örnekler verilebilir: *türk, sarp, alt, üst*.

## 3- Ön Seste Ötümlüleşme:

Doğu Türkçesinde ön seste bulunan *t, k* sesleri Oğuzcada büyük oranda *d* ve *g* seslerine dönüşmektedirler. Belirli bir kurala bağlanamayan bu ötümlüleşme Türkiye Türkçesi, Türkmençe, Azeri Türkçesi ve ağızlarda da

kimi sözcükler için farklılık göstermektedir. Türkiye Türkçesinde *taġ*, *ter*, *tilki*, *kan*, *kaz*, *kol* gibi sözcükler Azeri Türkçesi, Türkmence ve ağızlarda *daġ*, *der*, *dilki*, *gan*, *gaz*, *gol* biçiminde ötümlüleşmişlerdir. Ancak, Türkmence ve Azeri Türkçesinde ön ses *k* ve *t* seslerinin ötümlüleri olan *g* ve *d* seslerine dönüşmesi Türkiye Türkçesine göre çok daha yaygındır. Örnekler gözden geçirildiğinde Türkmence ve Azerbaycan Türkçesinde bu değişimin uzun ünlülerle bir ilgisi bulunmamaktadır. Kısa ünlülü sözcüklerde de bu sesler ötümlüleştiklerine göre değişimin nedeni ünlü uzunluğu değildir.

Türkiye Türkçesindeki verilere bakıldığında, değişimin başka etkenlerin yanı sıra daha çok ünlü uzunluklarına dayandığı söylenebilir. Uzun ünlülerin yanı sıra ikinci ünsüzün niteliği de etkili olmaktadır. Örneğin asli uzun ünlü taşıyan *taġ* sözcüğünde ön sesin ötümlüleşmemesinde ötümsüz *ġ* sesinin etkisi rol oynamış olabilir. Bilindiği gibi bu sözcük Azerbaycan Türkçesinde ve bazı Anadolu ağızlarında *daġ* biçimindedir.

Eski Türkçede ön sesteki art damak *k* sesinde Türkiye Türkçesinde ötümlüleşme görülmemektedir: *kan*, *kal-*, *kol*, *kan*, *kara*, *kaġ* vb. Buna karşılık ağızlarda, Türkmence ve Azerbaycan Türkçesinde bu ses ötümlüleşmektedir: *gan*, *gal-*, *gol*, *gara*, *gaġ* vb.

Eski Türkçe ve Doğu Türkçesinde ön damak *k* sesinde asli uzun ünlü taşıyan sözcüklerin çoğunda bu ses ötümlüleşmektedir: *kel-* > *gel-*, *kün* > *gün*, *kök* > *gök*, *köz* > *göz*, *keŋ* > *gen*, *geniġ*, *kör-* > *gör-*. Özellikle *kök* > *gök* biçiminde uzun ünlülü sözcük ötümlüleşirken kısa ünlü taşıyan *kök* (bitki kökü, bir şeyin dibi) sözcüğünde bu değişim olmamaktadır.

Kısa ünlü taşıyan *kök*, *keçi*, *kel*, *kül* gibi örneklerde bir değişme söz konusu olmamaktadır.

Benzer bir diğer durum Eski Türkçede ön seste yer alan *t-* sesi için de söz konusudur. *tag*, *til*, *tiz*, *tiġ*, *tüz*, *tur-*, *tog-*, *tol-* gibi örneklerde bu ses ötümlüleşmektedir: *daġ*, *dal*, *dala-*, *dam*, *damar*, *dar*, *de-*, *dek*, *der-*, *deri*, *dil*, *dip*, *diġ*, *diz*, *düz*, *dur-*, *doġ-*, *dol-* dört, *dön-*, *don*, *düġ*, *düz* gibi.

Buna karşılık *tak-*, *tart-* *tut-*, *tap-* benzeri örneklerde ötümlüleşme görülmemektedir. *taġ*, *tat* benzeri sözcükler asli uzun ünlü taşımalarına karşın ön seslerinin ötümlüleşmemesi ikinci ünsüzün ötümsüzlüğü ile açıklanabilir. İkinci ünsüzdeki ötümsüz *t* ve *ġ* sesleri bir tür gerileyici etki ile ön seslerin ötümsüzlüğünü korumuşlardır.

Asli uzun ünlü taşıdıkları halde ön sesi ötümlüleşmeyen *tat*, *toz* gibi sözcükler de ünlünün kısalması ile açıklanabilir.

Dikkati çeken bir diğer olgu, ölçünlü dil ile ağızlar arasında bu bakımlardan büyük farklılıkların olmasıdır. Bu durum, İstanbul ağızına dayalı ölçünlü dil ile Anadolu'nun çeşitli yöreleri arasında bu açıdan eski tarihlere dayalı farklılığın bulunduğunu göstermektedir. Öncelikle ötümlüleşme ağızlarda çok daha yaygındır: *gan*, *gara*, *guġ*, *dad*, *daġ*, *dilki* gibi.

Sonuç olarak, ünlü uzunluklarının çeşitli biçimlerde Türkiye Türkçesini fonetik açıdan etkiledikleri görülmektedir. Tek hecelilerde son seste *c*, *d*, *g(k)* ünsüzlerinin bulunabilmesi; gene tek hecelilerde *ç*, *k*, *t* ünsüzlerinin ünlü ile başlayan ek aldıklarında ötümlüleşmeleri doğrudan doğruya asli ünlü uzunluklarının yol açtığı durumlardır. Eski Türkçe ve Doğu Türkçesinde ön seste bulunan *k* ve *t* seslerinin Oğuzcada büyük oranda ötümlüleşmesinde de ünlü uzunlukları, başka bazı fonetik etkenlerin yanı sıra önemli rol oynamış olmalıdır. Günümüz Türkiye Türkçesinde de ünlü sürelerinin eşit olmadığı, birçok yerde görece bir uzunluğun varlığı gözlenmektedir.

## KAYNAKÇA

- BAŞDAŞ, Cahit (2007), "Türkiye Türkçesinde Aslî Uzunluk Belirtileri", *Turkish Studies*, Volume 2/2, Spring, s. 89-101.
- BOZ, Erdoğan (2002), "Türkçe Asıllı Kelimelerde Son Ses Ç, K, P, T Ünsüzlerinin Ötümlüleşme veya Ötümsüz Kalma Sorunu", *Türk Dili*, Mayıs 2002, 605: 447-455, Ankara: TDK Yayınları.
- LİGETİ, L. (1942), "Türkçede Uzun Vokaller" (Çev. T Gökbilgin), *Türkiyat Mecmuası* VII-VIII: 82-94.

- YALÇIN, S. K. (2007), “Birincil Uzun Ünlülerin Oğuz Grubu Türk Lehçelerindeki Ses Bilgisi Görünümleri ve Bu Ünlülerle İlgili Ses Olayları”, *Turkish Studies*, Volume 5/1 Winter 2010, s. 640-686.
- TEKİN, Talat (1975), *Ana Türkçede Aslî Uzun Ünlüler*, Ankara Hacettepe Üniversitesi Yayınları.
- TOKATLI, Suzan ( 2003), “Türkiye Türkçesinde Son Seste Tonlulaşma ve Uzun Ünlü Üzerine Bir İnceleme” *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 15, Yıl: 2003/2, s. 141-150.